

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ СВОБОДИ СОВІСТІ В УКРАЇНІ

Валерій КЛИМОВ

20 РОКІВ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО СВОБОДУ СОВІСТІ ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ» І ЗМІНИ В ХАРАКТЕРИСТИЦІ СУЧАСНОГО ВІРУЮЧОГО

Квітневому 1991 року Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» випала нелегка участь, про яку й не здогадувалися його творці, – бути регулятором відносин у релігійній сфері в період радикальних соціально-політичних, економічних та духовних змін в українському соціумі, перманентної релігійно-церковної диференціації (поділів, злиття, приєднань, розколів) церков та релігійних організацій, сепарування раніше майже однополюсного складу ієрархів, кліру, віруючих за критеріями національної зорієнтованості, канонічності, церковної підпорядкованості, національно-культурних пріоритетів, релігійно-регіональних особливостей, традицій і т. ін.

Проголошення в Україні з початку 90-х років ХХ ст. ідеологічного багатоманіття, світоглядного плюралізму, розширення реальних прав і свобод для церков та релігійних організацій у їх розвитку зумовили прискорені процеси поліконфесіоналізації релігійного простору України. За лічені роки Україна ввійшла у п'ятірку європейських країн з найбільш високим рівнем релігійності. Закону довелося працювати і за цих екстраординарних умов.

Не менш важливим і відповідальним контекстом для регулюючої функції цього Закону стали різке зростання релігійної мережі, релігійних напрямів і їхньої першопричини – кількості віруючих. Цей потужний впродовж першої половини 90-х років ХХ ст. ріст мав своїм передбачуваним наслідком конфлікт релігійних інтересів між значною частиною релігійних суб'єктів, що виливався у їх латентну чи явну боротьбу за віруючих, обмежену кількість культових будівель та майна, за віртуальне церковне «главенство», за вплив на суспільну думку, на представників влади, політиків, масмедія. Довготривалого конфліктогенного характеру набуло питання реституції націоналізованої церковної власності, претензії деяких церков на пріоритетність при реституції. Закладеного в Законі потенціалу і тут виявилось достатньо, щоб він більш чи менш успішно справився з функціями регулятора навіть в екстремальних умовах поділу церков та власності, зміни церковно-канонічного підпорядкування, силового захоплення культових будівель в ході греко-католицько-православного, міжправославного та інших конфліктів.

Не менш важливою рисою двадцятилітнього відрізка випробувань регулюючих потенцій зазначеного Закону стала зумовлена багатопартійністю, іншими чинниками *політизація* церков, релігійних організацій, ставши ще однією безпрецедентною перевіркою для норм цього юридичного документа. Якщо і релігійні діячі, і політики та урядовці на практиці не змогли втриматися в межах, окреслених Законом щодо проблеми «церква – політика», то це наслідок не вад Закону, а скоріше свідчення того, що в транзитний період, період докорінної зміни політичних й духовних орієнтирів у суспільстві уникнути політизації просто неможливо.

Відтак навіть за таких кардинальних, динамічних, часто непередбачуваних ситуацій, подій та процесів Закон продовжував задовільно виконувати свої функції, переживши чимало владних зверхників, що давали команду на його перегляд і заміну іншим. Закон пережив і нещадну критику (певною мірою обґрунтовану), і похвалу на європейському рівні як одного з найдемократичніших і ліберальних, і шість чи сім спроб оновлення або переробки.

Все це викликає не лише повагу до творців цього Закону, а й потребу розібратися, в чому причина відносного довголіття цього акту, за яким опоненти закріпили ознаку «радянський», маючи вочевидь на увазі не стільки радянський час його створення, а, ймовірно, загальну тональність і зрозумілі «рудименти» старих підходів та формулювань у змісті деяких статей.

Ні в якому разі не сумніваючись у потребі нової редакції Закону, який би враховував радикальні зміни в українському суспільстві і релігійній сфері зокрема, є підстави констатувати стосовно чинного Закону України, що:

1. Заслугою цього акту є те, що він вперше законодавчо закріпив якісно нові правові відносини між державою – з одного боку і релігійними організаціями, віруючими – з іншого. Сьогодні здебільшого лише спеціалісти – науковці, практики – усвідомлюють, який колосальний крок було зроблено цим Законом від колишніх «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» (листопад 1976 р.)¹⁷⁴ й «Інструкції про застосування законодавства про культу» Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР 1961 р.¹⁷⁵

Щоб побачити значущість кроку вперед Закону (а тут частково криється пояснення його відносного довголіття) нагадаємо, що в Положенні 1976 р. не йшлося про Церкву як суб'єкт права, про *гарантування права* сповідувати релігію, про можливість релігійного об'єднання, організації, громади набувати статусу *юридичної особи*; релігійне об'єднання могло приступити до своєї діяльності лише після проходження усіх чиновницьких кабінетів у республіці і прийняття рішення про його реєстрацію Радою в справах релігій при Раді Міністрів СРСР *в Москві* (пункт 7); реєстрація мала обов'язків характер: ухилення від реєстрації кваліфікувалося як

174 Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР. Затверджено Указом Президії Верховної Ради Української РСР від 1 листопада 1976 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1976. – № 46. – Ст. 420.

175 Інструкція про застосування законодавства про культу. Затверджена постановою Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР і постановою Ради у справах Руської православної церкви при Раді міністрів СРСР від 16 березня 1961 р. // Законодавство про релігійні культу. – К., 1973. – С. 172-182.

адміністративне правопорушення¹⁷⁶; непрописаність у Положенні прав зареєстрованої релігійної *групи* по суті спричиняла до сваволі місцевого, суб'єктивно понятого права, владного самоуправства і дискримінації прав віруючих. Положення *не знало норми про власність* релігійної організації на культову споруду та майно – відповідно до партійно-державної доктрини все було оголошено «власністю держави», знаходилося на обліку виконкомів місцевих Рад і могло бути за договором передано лише в «безоплатне *користування чи оренду*», навіть якщо йшлося про новозбудовані «силами і коштом віруючих» молитовні споруди (пункти 28, 44). Положення передбачало контроль не за дотриманням законодавства, а «за *діяльністю* релігійних об'єднань» (пункт 4), що означало законодавчо закріплений карт-бланш для влади керувати церковними справами: контролювати, дозволяти чи забороняти, розривати договори, знімати з реєстрації, вести облік, притягати до відповідальності за реальні чи вигадані порушення і т. ін. Незважаючи на наявність норми про відокремлення церкви від держави (пункт 3), у документі була відсутня заборона органам влади втручатися у внутрішні справи церкви, релігійної організації. Положення було переповнене нормами заборонного, обмежувального характеру, адресованими релігійним об'єднанням, служителям культу та віруючим і в поєднанні із вказівками закритих службових документів відображало стратегію партійних і державних органів, спрямовану на витіснення релігії з життя суспільства як явища минулого. Невиконання норм Положення на місцях завжди можна було мотивувати намірами дотримання партійно-владних установок – дійсними чи надуманими.

В аспекті задекларованої теми важливо, що Положення відображало не лише партійно-ідеологічні та світоглядно-матеріалістичні пріоритети, рівень дозволів і заборон влади, а й *умови, за яких формувалися характеристики тодішнього віруючого*: його духовні установки, переконання, аргументація сакральної позиції, можливості реалізації релігійних потреб, межі тодішньої свободи совісті та релігійної свободи; спосіб мислення, психології, типи поведінського реагування віруючого на домінуючі в суспільстві та державі нерелігійні преференції тощо. Віруючий, зумовлений такими юридичними нормами Положення, був у реальному житті по суті безправним, залежним від чиновницької сваволі, необізнаним зі своїми правами, позбавленим можливості юридично й ідейно відстоювати свої релігійні переконання, приречений на лицемірство, приховування своїх справжніх поглядів, особливо займаючи посади середнього і вищого рівня. Окремими випадками такої вимушеної віросповідної нещирості було маскування віруючих під «невіруючих» чи «байдужих» до релігії, греко-католиків під «православних», баптистів, п'ятидесятників, адвентистів – під «просто віруючих» і т. д.

На цьому тлі Закон України «Про свободу совісті і релігійні організації» сприймався як безумовний, хоча й відносний прогрес у справі руху країни до демократизації та лібералізації ставлення держави до релігійних організацій і віруючих, як відхід від розуміння відносин між державою й церквою як суто непримиренних і антагоністичних; як подолання в позиції законодавця заборонних, обмежувальних налаштованостей і домінант, як визнання насправді за людиною права сповідувати певне віровчення або не сповідувати його і бути невіруючою людиною.

¹⁷⁶ Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 26 березня 1966 р. // Збірник законів Української РСР і Указів Президії Верховної Ради УРСР (1938–1973). – Т. II. – К., 1974. – С. 685.

2. Відносну довговічність, «терпимість» названого Закону України, на нашу думку, можна пояснити кількома причинами:

По-перше, тим, що його підготовка припала на другу половину 80-х років ХХ ст., коли фактично всі принципово важливі процеси та тенденції щодо відходу від партійно-владного догматизму, світоглядного монополізму в Україні і за її межами стали очевидними, передбачуваними, а позиція правлячої компартії – зазнавати змін у бік демократизації та лібералізації ставлення до релігійного інституту. Стало також вочевидь зрозумілим, що незважаючи на включення партією і владою всіх механізмів витіснення релігії із суспільства (ідеологічних, правових, адміністративних, моральних, репресивних), залишалася чимала частина суспільства, для якої релігія – реальна потреба і для цієї потреби необхідно створювати на законодавчому рівні належні умови реалізації. В наступні 90-ті роки відбувалося здебільшого лише кількісне наростання процесів і тенденцій реалізації справжньої свободи совісті, релігійної свободи, їх розширення, поглиблення, структуризація, повнота форм вияву і т.п. Але в цілому ці трансформації за своєю суттю вже не були новими, непрогнозованими і тією чи іншою мірою були законодавцем осмислені, враховані та закладені в регулятивні норми Закону 1991 р. (нехай подекуди в загальній, неконкретизованій формі).

По-друге, говорячи про довговічність Закону, слід зазначити, що він врегульовував майже всі принципово важливі питання, що постали й актуалізувалися в українському соціумі, але раніше законодавцем обходилися, хоча їх невирішення гальмувало процеси в релігійній сфері, в унормуванні державно-церковних відносин. Слід, зокрема, зазначити, що:

- в *ідеологічному і соціальному аспектах* Закон відображав кардинальні зміни у ставлення держави і суспільства до релігійного інституту: замість ставлення до релігії як ледь терпимого пережиткового явища, приреченого на згасання, Закон по суті представляв цей інститут як важливий суспільний компонент, для діяльності якого мають бути створені не декларовані, а реальні правові умови. Така переорієнтація держави і суспільства співпадала з проголошенням загального курсу незалежної України, спрямованого на політичну й ідеологічну багатоманітність¹⁷⁷, плюралізм, на відмову від партійного, ідеологічного і світоглядного монополізму;
- в *правовому аспекті* Закон розводив компетенції держави і релігійних організацій, утверджувався принцип невтручання державі – у справи церкви, церкви – у державні справи (ст. 5 Закону), церкви – у справи світської школи; гарантувалися права на свободу совісті та здійснення цього права як для тих, хто сповідував будь-яку релігію, так і для тих, хто не сповідував ніякої (ст.1 Закону); право відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання (ст. 3 Закону); фіксувалася рівноправність громадян незалежно від їх ставлення до релігії, не допускалися переваги громадян залежно від ставлення до релігії (ст. 4 Закону), надзвичайно важлива норма про рівність усіх релігій перед Законом (ст. 4), невтручання одних релігійних організацій у діяльність інших (ст. 5) та ін. Для зареєстрованих

---

¹⁷⁷ Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Офіційне видання. – К., 2006. – Стаття 15.

релігійних організацій встановлювався статус юридичної особи зі всіма витікаючими з цього наслідками; визначалося правове становище релігійної громади (організації) як добровільного об'єднання громадян одного й того ж культу, віросповідання для спільного задоволення релігійних потреб (ст. ст. 7, 8). Юридично закріплювався новий порядок реєстрації релігійних організацій: на зміну дозвільному порядку Положення 1976 р. запроваджувався заявний порядок реєстрації статутів релігійних організацій (ст. 14 Закону); повідомлення державних органів про утворення релігійної громади перестало бути обов'язковим (ст. 8). Вперше Закон містив норму про державу, що бере на себе обов'язок захищати права і законні інтереси релігійних організацій (ст. 5), а також долати негативні наслідки державної політики щодо релігії і церкви у минулому.

Слід констатувати, що запропоновані в Законі шляхи розв'язання проблем релігійної сфери не завжди було найвдалішими: на слабкі місця Закону зауважували численні «рецензенти» європейського співтовариства (деяка невідповідність Закону і Конституції України¹⁷⁸, відсутність права релігійного об'єднання набувати статусу юридичної особи, невідповідність мінімальної кількості засновників релігійної організації (10 осіб) кількості засновників громадської організації (3 особи), подвійна на практиці реєстрація, забезпечення Законом прав лише громадянину України і відсутність згадки про права апатридів, тобто осіб без громадянства і т.п.).

Проте, якщо бути об'єктивним і не перебільшувати слабкі місця чинного Закону, якщо зважено, з повагою ставитися до вітчизняного історичного досвіду, особливостей і традицій врегулювання відносин у релігійній сфері, дотримання міжконфесійної толерантності; якщо враховувати, що європейські рекомендації нерідко також не ідеальні й від них доводиться відмовлятися й самій Європі як від неспроможних (згадаймо приклад розрекламованої в Англії, Німеччині, Франції «доктрини мультикультурності»); якщо зрештою брати до уваги, що в Європі чомусь миряться і з більш недемократичними законами «своїх» держав, то слід констатувати, що саме унормування майже всіх принципово важливих відносин у релігійній сфері України забезпечило Законом відносно довге життя. «Безперечно, – зазначалося у відкритому листі Священного Синоду УПЦ Київського Патріархату Президенту України від 13 грудня 2010 р., – що абсолютно досконалих законів не буває, але в цілому діючий закон дозволяє повною мірою розвиватися і вільно діяти релігійним організаціям»¹⁷⁹.

Мав би цей Закон вочевидь неспроможні норми – не спрацювала б жодна з причин тактичного чи стратегічного характеру, якими в останні роки (і аж до сьогодні) вмотивовувалися пропозиції відкласти перегляд Закону, включаючи останні рішення та пропозиції Всеукраїнської Ради церков і релігійних організацій¹⁸⁰

178 Маємо на увазі, що в Конституції України 2006 р. в ст. 35 йдеться про «право на свободу світогляду і віросповідання», а в Законі – «про свободу совісті» / Конституція України. – Стаття 35.

179 Відкритий лист Священного Синоду УПЦ Київського Патріархату Президенту України від 13 грудня 2010 р. / Електрон. ресурс. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/ru/sinod/1070-prezidentu.html>

180 Всеукраїнська Рада церков закликала Президента та Уряд не поспішати зі зміною чинного Закону про свободу совісті. – Релігія в Україні, 8 листопада 2010р. / [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua>

(далі – ВРціро). Попри всі складнощі та суперечності впродовж 20-літнього періоду застосування Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації", його норми врегулювання державно-церковних відносин продовжують забезпечувати назагал прийнятні умови реалізації прав церков та релігійних організацій, прав і свобод віруючих та невіруючих, хоча це й не знімає питання про вдосконалення чи нову редакцію існуючого Закону.

І це, як виявляється, не гірший варіант, оскільки, наприклад, у Російській Федерації, де через кілька років після прийняття нового Закону "Про свободу совісті та релігійні об'єднання" (1997 р.) провели соціологічне дослідження на предмет наслідків його запровадження і виявили, що 64% керівників релігійних об'єднань вважають, що закон погіршив релігійну ситуацію, вона стала більш напруженою¹⁸¹.

По-третє, істотною на сьогодні обставиною, що сприяла досі пролонгації дії чинного Закону, залишаються серйозні розбіжності позицій як в українському політикумі, серед законодавців, так і в релігійному середовищі щодо концептуально-правових підходів у проекті нового Закону, законодавчого регулювання в ньому принципу рівності церков та релігійних організацій, допущення (недопущення) у цій сфері певних преференцій, попередження політизації релігії та церкви, клерикалізації, розв'язання проблеми присутності (неприсутності) церкви у світській школі, питання права релігійних організацій засновувати загальноосвітні навчальні заклади та ін.

Одним з прикладів таких гальмуючих законотворчий процес розбіжностей позицій є відсутність консенсусу серед членів ВРціро у питанні про надання релігійним об'єднанням статусу юридичної особи. Окрім Української Православної Церкви Київського Патріархату (УПЦ КП) інші члени цього дорадчо-консультативного органу зголошуються на норму визнання за релігійними об'єднаннями права набувати статусу юридичної особи; УПЦ КП, всупереч правовим реаліям, вбачає в такій нормі підступність, загрозу церковній власності в Україні, ймовірну причину нових силових конфліктів* і категорично не погоджується з її прийняттям. Відсутність єдиної позиції щодо цієї важливої проблеми (навіть за готовності усіх інших положень законопроекту) робить його прийняття поки що неможливим.

Ще один аргумент, який отримав підтримку більшості членів ВРціро впродовж останнього року і набув сили, що блокує прийняття нового законопроекту щодо свободи совісті, зводиться до побоювань, що в проекті буде порушена існуюча

181 Пчелинцев А., Рогозина Л. Государство, религия, закон: социологический анализ // Религия и право. – 2001. – №1. – С. 28.

* Священним Синодом УПЦ КП у грудні 2010 р., зокрема, зазначалося: «Викликають занепокоєння наполегливі спроби внести принципові зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». ... Внесення до нього принципових змін може порушити хитке міжконфесійне порозуміння, відновити яке буде дуже складно. Саме на базі діючого закону шляхом спільних зусиль держави та Церков вдалося погасити гострі конфлікти і силове протистояння, якими були позначені міжконфесійні відносини у першій половині 1990-х років. Проте конфлікти залишаються остаточно нерозв'язаними, а тому будь-яка принципова зміна у законодавстві, зокрема зміна критеріїв реєстрації та набуття статусу юридичної особи, неминуче приведе до відновлення силових конфліктів (курсив наш. – В.К.) / Відкритий лист Священного Синоду УПЦ Київського Патріархату Президенту України від 13 грудня 2010 р. / Електрон. ресурс. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/ru/sinod/1070-prezidentu.html>

правова рівність релігійних об'єднань та організацій, закріплена пріоритетність однієї церкви і зроблена спроба запровадити дисбалансуючу модель державно-церковних, міжцерковних відносин зі всіма витікаючими з цього наслідками¹⁸². Ці припущення поки що не підтверджуються змістом останнього проекту Закону України, розробленого Держкомнацрелігій, поданого до Кабінету Міністрів України у листопаді 2010 р. і оприлюдненого на засіданні ВРЦіро. В законопроекті (ст. 4) зазначено, що «усі релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї або кількох релігійних організацій щодо інших не допускається»¹⁸³.

По-четверте, Закон враховував значний вітчизняний і зарубіжний досвід регулювання відносин в релігійній сфері, тогочасні напрацювання правової науки, особливості канонічного права, зрештою – історичні традиції поміркованості, толерантності, співжиття різних віросповідань і розв'язання міжрелігійних проблем на українських землях.

По-п'яте, своїми правовими нормами Закон продемонстрував у цілому вихід України на рівень норм, прийнятих у міжнародних, європейських правових документах стосовно регулювання відносин у релігійній сфері (ст. 1 Закону), перетворення норм низки міжнародних документів, згоду на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, у частину національного законодавства.

Насамкінець, про чинний Закон можна стверджувати, що за всієї декларативності та загальності окремих положень, недостатній увазі акту до питань власне свободи совісті (більша частина норм Закону стосується правових умов функціонування релігійних організацій), він залишається задовільним у своєму загальному викладі й не містить у собі норм, які б якось серйозно суперечили інтересам релігійних організацій чи віруючих: наприклад, створювали юридичні лазівки для вивищення одних церков чи релігійних організацій над іншими, унормовували пріоритетність одних релігійних організацій перед іншими. Не випадково, ВРЦіРО наполегливо і кількаразово пропонувала органам влади поки що не чіпати цей Закон¹⁸⁴.

Звичайно, було б спрощенням стверджувати, що весь набір життєвого досвіду і орієнтацій, світоглядних переконань та пріоритетів, моральних норм, принципів, звичок, традицій, характеру мислення, особливостей національної та регіональної свідомості, ставлення до релігії, архетипів релігійної поведінки віруючого в Україні формувалися за формулою «яке законодавство – такий і віруючий». Поза сумнівом, що всі ці вияви і трансформації духовної позиції віруючого склалися під впливом усього комплексу чинників суспільного та індивідуального розвитку: релігійно-церковних, етно-національних, сімейно-виховних, духовних, економічних, правових, культурних, політичних; формувалися під дією установок мікро- і макросередовища

182 Глава УГКЦ Любомир Гузар: «Найбільшим погірхом проти миру і злагоди між різними конфесіями є нехтування рівноправністю». Слово блаженнішого Любомира під час круглого столу, організованого Фондом Конрада Аденауера 20 грудня 2010 р./ Електрон. ресурс. – Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=770%3A1&catid=36%3Acom&Itemid=63&lang=uk

183 Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті і релігійні організації» / Електрон. ресурс. – Режим доступу: <http://www.risu.org.ua/> 20 січня 2011.

184 Всеукраїнська Рада церков закликала Президента та Уряд не поспішати зі зміною чинного Закону про свободу совісті. – Релігія в Україні, 8 листопада 2010р. / Електрон. ресурс. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua>

(релігійного і світського), ціннісних норм, регіональних особливостей та пріоритетів, інших умов життєдіяльності; наявності чи відсутності правового менталітету, зрештою – під дією свідомого, раціонального і підсвідомого. Як цілком слушно зазначають українські релігієзнавці, «саме у цей період відбулися кардинальні зміни світоглядних парадигм в оцінках релігії та її функціональності, утвердження свободи буття релігії і релігійних структур у суспільстві»¹⁸⁵.

Вичленити вплив зміни правового клімату в Україні на віруючого з прийняттям Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» і його 20-літнього функціонування як основного регулятивного акту у сфері світоглядних, релігійних, міжрелігійних та державно-церковних відносин, звичайно, складно. Однак і за цих обставин є підстави стверджувати, що створені названим й іншими законами, нормативними актами правові умови і новий духовний контекст діяльності церков, релігійних організацій і віруючих після 1990–1991 р. стали потужним фундаментом, що уможливив реалізацію всього спектру прав і свобод громадян України – як віруючих, так і невіруючих.

Це особливо переконливо видно на змінах, що відбулися і відбуваються в характеристиках віруючого сучасної України, а саме:

1. *Зміни у змісті і рівні релігійності віруючого.* Значний сегмент змін у релігійній духовності віруючих України проаналізовано у книзі проф. А. Колодного «Релігійне сьогодення України. Роздуми, оцінки, прогнози»¹⁸⁶, колективній монографії українських релігієзнавців «Україна релігійна. Стан релігійного життя в Україні»¹⁸⁷. Загальну картину змін релігійності у посткомуністичних державах Європи подано у монографії В. Єленського «Релігія після комунізму»¹⁸⁸. На додаток зазначимо, що, на відміну від віруючого часів «Положення про релігійні організації» 1976 р., сучасний сповідник будь-якого віровчення, який реалізовує свої релігійні потреби в умовах дії чинного Закону, свідомий того, що у ставленні до релігії і Церкви з боку держави, державних структур та суспільства відбулися і відбуваються радикальні зміни і що вони безпосередньо впливають на становище самого віруючого. Державою зняті всі правові й ідеологічні перешкоди для обрання, прийняття, зміни релігії або переконання, сповідування релігії, відправлення релігійних культів, відкритого вираження і вільного поширення своїх переконань. Відбулася соціальна легітимізація релігії. Віруючий свідомий своїх прав здобувати релігійну освіту, користуватися релігійною літературою та періодичними виданнями, бути вільним у своїх релігійних уподобаннях і бути непереслідуваним за них. Нові можливості сприяли певному зростанню релігійної самосвідомості, переконань віруючого, його релігійної грамотності, більш свідомому вибору конфесії тощо, хоча об'єктивно мислячі діячі Церкви, духовенство, особливо у православ'ї, назагал досить скромно оцінюють рівень релігійної переконаності своїх парафіян. Однак якщо ж не вдаватися в особливості нинішніх якісних аспектів релігійних орієнтацій, релігійної самоідентифікації і дещо огрублено ототожнювати рівень релігійних

185 Колодний А.Н., Климов В.В. Введение . Религиоведческая мысль Украины конца XX – начала XXI в./ Религиоведение Украины. – Часть 2: Религиоведение Украины конца XX – начала XXI в. – М., 2010. – С. 9.

186 Колодний А. Релігійне сьогодення України. Роздуми, оцінки, прогнози професора Анатолія Колодного. – К., 2009. – С. 98-112.

187 Україна релігійна. Книга перша: Стан релігійного життя в Україні. Колективна монографія. – К., 2008.

188 Єленський В. Релігія після комунізму. – К., 2002.

самооцінок і власне релігійності, то слід констатувати, що релігійність в Україні продовжує зростати: якщо в 1991 р. віруючими назвали себе 43,3%¹⁸⁹, в 2009 р. – 70,7%, то в 2010 р. – 87,9%¹⁹⁰ (за даними центру Разумкова цей показник істотно нижчий – 71,4%¹⁹¹). Змінився соціальний склад віруючих, зросла частка серед віруючих молоді, міських жителів, інтелігенції та ін.

2. *Завищена оцінка релігійної самоідентифікації як одна з характеристик сучасного віруючого.* За даними соціологічних досліджень рівень справжніх віруючих коливається в межах 5,7% – 11%, справжніх атеїстів – 4,3% – 5%¹⁹². Водночас за рівнем самовіднесення респондентів до певної релігії (74,7%) Україна ввійшла до п'ятірки країн Європи (після Польщі, Греції, Ірландії та Португалії), а за рівнем самоідентифікованої релігійності посіла 9-ту сходинку (5,2 бали з 10)¹⁹³.

Однією із важливих причин цього явища є формування в нинішньому українському суспільстві позитивного стереотипу щодо релігії як нової після соціалістичної безрелігійності ціннісної установки для суспільства. Не ставлячи під сумнів вагомість релігійно-церковних орієнтирів для значної частини наших сучасників, водночас зауважимо, що практичне доведення і утвердження цієї вагомості набуває на сьогодні в Україні рис і характеру, типових для ідеологічних стереотипів компартійного періоду: вони у своєму нинішньому суспільному побутуванні мають характер тотально позитивного, імперативного, фактично поставлені поза критикою, проте супроводжуються критикою чи дискредитацією всіх інших світоглядів. На пріоритетність іміджу *релігійної* людини фактично працюють ЗМІ, перші особи українського політикуму, частина освітніх закладів та педагогічних колективів, книговидавництва, реально існуючі тенденції змін у вітчизняному законодавстві. Фактичне нав'язування релігійних цінностей, релігійно орієнтованої поведінки на практиці вивищили віруючого над невіруючим, сприяли утвердженню судження, що одного декларування своєї релігійності цілком достатньо, щоб автоматично попадати в суспільну «нішу» заздалегідь моральних, чесних, шанованих, справедливих, некорупціонерів, добрих, совісливих, не бандитів і т. п., навіть якщо людині не притаманні такі якості. Для частини індивідів демонстрація релігійності із почуття інтимного перетворилася на засіб творення публічного іміджу, телевізійного шоу. Тип сучасної кон'юнктурної релігійності, зрозуміло, ні до чого не зобов'язує, і робить таким чином сприйняту релігію для багатьох привабливою. Показово, що значна частина респондентів, які ідентифікують себе як віруючі, вказують на свою належність до тих конфесій, що не ведуть персонального обліку своїх членів або презентують себе «невоцерковленими». Знаючи справжню ціну ситуативним коливанням релігійності у суспільстві (навіть якщо вона має доволі масовий характер і нібито свідчить на

189 Сучасна релігійна ситуація в Україні: стан, тенденції, прогнози / Відпов. ред. Косуха П.І. – К., 1994. – С. 146.

190 Українське суспільство. 1992–2009. Соціологічний моніторинг. – К., 2009. – С. 544; Українське суспільство. 1992–2010. Соціологічний моніторинг. – К., 2010. – С. 611.

191 Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» від 8.02.2011 р. – К., 2011. – С. 31-32.

192 Українське суспільство – 1992–2007. Соціологічний моніторинг. – К., 2007. – С. 526; Паращевін М. Релігія та релігійність в Україні. – К., 2009. – С. 26

193 Дані за: Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К., 2006. – С. 132.

користь інституту церкви), очільники церков говорять про явище так званого стихійного християнства, "коли величезна кількість людей пішла в Церкву, не цілком розуміючи, куди й навіщо йде"¹⁹⁴.

3. Наявність породженої новими умовами обширної *категорії віруючих, яких можна кваліфікувати як умовно віруючі*. Це досить чисельна категорія громадян (за нашими підрахунками – близько 50 – 60% опитаних), рухливий, ситуативно реагуючий масив респондентів, який зазвичай не надто обтяжує себе роздумами щодо власної світоглядної зорієнтованості, має неусталений світогляд, у практичному віросповіданні сприймає переважно зовнішню, чуттєву, обрядово-ритуальну складову; легко піддається харизматичним лідерам, сенсаційним, "модним" захопленням (алхімія, екстрасенси, тамплієри, містична сила "нульового року", чергові пророкування «кінця світу» за календарем майя і т. п.); з причини слабких зв'язків з церквами, релігійними організаціями, з авторитетним у світоглядному сенсі оточенням особливо не переймається переживаннями, докорами совісті при остаточному розриві таких зв'язків чи при переходах від однієї Церкви до іншої, зміні віросповідання тощо. Завжди орієнтуючись у своїх позиціях на "переможця", на кон'юнктуру більшості, саме ці хиткі, неусталені категорії світоглядного сегменту в радянський період створювали ілюзію масовидності атеїстичної орієнтованості суспільства, а згодом, з кінця 80-х років, відчувши наростаючу слабкість держави і підтримуваних нею ідеологічних та світоглядних пріоритетів, – так само масово й відносно швидко перемістилися в іншу, полярно протилежну «нішу» світоглядного масиву – "просто віруючих".

4. *Зміни у ставленні віруючих до інших церков, релігійних організацій, віросповідань*. У цьому аспекті сучасний віруючий в Україні опинився в епіцентрі впливу доволі різновекторних чинників. З одного боку, дієвою залишається традиційна для України орієнтація на мирне, взаємоповажне, історично виправдане неконфліктне співіснування віросповідань в умовах поліконфесійності; на релігійну терпимість, зваженість, поміркованість орієнтує й офіційна політика конфесій. З іншого – численні вияви релігійної нетерпимості на практиці. Склався свого роду «подвійний стандарт»: офіційні декларації про толерантність проголошуються, а практика нетолерантності – існує нібито безвідносно до цього – сама по собі, особливо, коли йдеться про конфлікт релігійних інтересів. На сьогодні в Україні залишається, на жаль, чимало факторів, здатних підштовхувати віруючих різних конфесій до нетолерантності*. Нагадаємо лише про один з них. Істотний здвиг суспільного (політичного, економічного, морально-духовного) клімату в Україні в умовах неухильного зростання соціальної нерівності у бік конфліктності, агресивності, правового нігілізму на всіх рівнях, недовіри до офіційних структур влади, абсолютизації власної точки зору і нехтування чи й ігнорування думки, переконань, позицій, прав інших, проявляючись у всіх сферах життєдіяльності, не може негативно не позначатися і на релігійній сфері. Особливо руйнівним щодо релігійної толерантності видається проникнення релігійної нетерпимості у найбільш

194 Блаженний митрополит Володимир: "Кожен має свої –неповторні – стосунки з Богом". Інтерв'ю Катерини Щоткіної для щотижневика "Дзеркало тижня" 26.02.2007 / Електрон. ресурс. – Режим доступу: <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/636/55926/>

* Причини нетолерантності у релігійній сфері розглянуті нами у статті «Толерантність і міжконфесійні відносини в Україні» // Українське релігієзнавство. – К., 2010. – №53. – С. 11-20.

масштабне, емоційне і резонансне *побутове середовище*, де вияви нетолерантності, ігнорування позицій інших, неповаги до переконань, що не співпадають з власними, набуває не лише неосязності, а й категоричності, безкомпромісності, огрублення, бездоказової емоційності, спрощення, вульгаризації, образливих форм і за всієї своєї простоти і підкуповуючої зрозумілості може, як певний стереотип, паразитувати на складнощах міжконфесійних відносин досить тривалий час.

Нерідко лише здоровий консерватизм віруючих, традиційна зваженість більшості релігійної спільноти стають перешкодою для поширення такої побутової релігійної нетолерантності.

5. *Зміни у розумінні релігійності як інтегрального вияву релігійності, національних пріоритетів і політичних орієнтацій віруючого.* На зміну обережному і заляканому віруючому, для якого будь-які звинувачувальні зв'язки віри і нації, віри й політики означали завжди підпадання під кримінальну статтю, прийшли нові умови реалізації віруючим свободи совісті, релігійної свободи, які змінили й самого віруючого. Він став більш відкритим у сповіданні своїх не лише релігійних, а й національних переконань, політичних пріоритетів; у виборі з великої маси церков, релігійних організацій єдино прийнятної йому за критеріями віросповідно-церковного характеру, ставлення до політичних процесів і лідерів, до національного питання, мови богослужіння, за типом церковного підпорядкування, тлумаченнями принципових питань релігійної сфери (про єдину помісну церкву, подолання православного розколу, реституцію церковної власності, ставлення до концепцій «руського світу», «ісламського світу» та ін.)¹⁹⁵. Значна частина віруючих, зробивши релігійний вибір, солідаризується з одновірцями не лише в питаннях віросповідання, а й у сповіданні тільки певних політичних, національних, регіональних ідей і цінностей, лише певних шляхів розв'язання державно-церковних, міжцерковних проблем і т.п. Частина сучасних віруючих – членів різного роду біляцерковних громадських організацій – вважає за необхідне для себе займати більш активну позицію щодо відстоювання своїх чи запозичених зі сторони ідей та положень; своїми діями виражає готовність лобіювати навіть ті ідеї, на яких церкви-патрони з різних міркувань публічно здебільшого не акцентують увагу¹⁹⁶.

6. *Зміни в характері реагування віруючих на внутрішньоцерковні та позацерковні явища, події й процеси.* В умовах демократизації, лібералізації, плюралізму, зростання поінформованості українського суспільства, частина віруючих, як і інших громадян, у своїй релігійній позиції, психології, поведінці, характері реагування на нові й традиційні вияви стає помітно вільнішою, долає власний консерватизм, залежність від релігійних стереотипів мислення і поведінки; у них з'являється критичний спосіб реагування на слова і справи, прагнення самостійно і об'єктивно оцінити події та процеси. Об'єктом критичного осмислення стають не лише питання влади, соціальної нерівності, несправедливості і т.п., а й дії ієрархів, духовенства, власної громади. Сьогодні ми є свідками того, як віруючими

195 Згідно даних центру Разумкова на кінець 2010 р. 23,6% респондентів віднесло себе до прихильників УПЦ МП, 15,1% – УПЦ КП, УАПЦ – 0,9% // Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. – С. 35.

196 В квітні 2011 р. збори братств УПЦ (Союзу православних братств України, братства св. Олександра Невського, організації «Православний вибір» та ін.) звернулися до Президента України з проханням надати УПЦ статусу домінуючої конфесії / Скоропадский А. Церковь хочет сменить статус // Коммерсант. – 2011. – 15.04. – С. 3.

(справжніми чи умовно віруючими) ревізується питання про обов'язковість бути належними до конкретної релігійної організації, засвідчуючи, що поширені на Заході формули «вірити, але не належати», «належати, але не вірити» давно вже перейшли наші кордони (з тих респондентів, що ідентифікували себе як віруючі, 40,4% заявили, що не належать до конкретної релігійної конфесії, ще 9,6% – що затрудняються відповісти: належать вони чи не належать)¹⁹⁷.

7. *Зміни у рівні правосвідомості віруючих.* На зміну необізнаному із чинним законодавством віруючому, залежному від адміністративної сваволі місцевої влади й ідеологічного тиску, поступово приходить віруючий, який знає більше про свої права, пов'язані із свободою віросповідання, можливості реалізації своїх релігійних запитів, який обізнаний з вичерпним переліком допустимих конституційних обмежень на свободу совісті тощо. Поінформованість і обізнаність віруючого про власні права відкрили для нього можливість розрізнити законні дії влади від незаконних, бути вільним у виборі релігійно вмотивованої поведінки, засобів правового захисту. Для віруючих – членів релігійних організацій – звичною справою стали звернення до судів різних інстанцій про захист прав і свобод, що раніше на практиці було практично неможливим. Непоодинокі випадки звернення віруючих України до Європейського суду з прав людини, якщо права не вдається відстояти у національних судах: судова справа «Свято-Михайлівська парафія проти України» (2007 р.) – порівняно недавня тому ілюстрація*. Не випадково, загальна кількість скарг, що подаються до Європейського суду з України, з року в рік зростає (на початок 2008 р. – 8500, на початок 2010 р. – близько 10 000), засвідчуючи зростання правової культури наших співвітчизників¹⁹⁸.

Разом з тим, немає підстав перебільшувати існуючу на сьогодні правосвідомість віруючих: значною залишається представленість у вітчизняній релігійній спільноті двох категорій віруючих, однаково віддалених від реальної правосвідомості: одна інертна, байдужа, пасивна у громадських справах, із заниженими самооцінками, консервативна, з т. зв. провінційною психологією, схильна до половинчастих рішень, недовірлива до змін у законах, до влади, у питаннях захисту свободи совісті, релігійної свободи; нерідко розраховує, що *хтось* вирішить її проблеми; інша – надмірно емоційна, динамічна, ініціативна (інколи аж до агресивності), воліє добиватися реалізації свої прав не з позицій закону, а стихійно, навально, анархічно, самочинно, безкомпромісно, не особливо перебираючи засоби реалізації, схильна до правового нігілізму, політизації будь-якого питання, нерідко гіперболізує дії опонентів і зовнішніх чинників.

197 Українське суспільство. Соціологічний моніторинг 1992–2009. – С. 544.

* Страсбургський суд «визнав прийнятною» скаргу громади-скаржника в частині пункту 1 статті 6 та статті 9 Конвенції з прав людини і постановив, що «мало місце порушення статті 9 Конвенції» / Див.: Рішення Страсбургського Суду з прав людини від 14 червня 2007 р. по справі «Свято-Михайлівська парафія проти України» (Заява № 77703/01) / Електрон. ресурс. – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/19620>

198 Дані за: Лавринович О., міністр юстиції України. Якщо права поновити не вдалося – маєте змогу захистити себе в міжнародних інстанціях // Голос України. – 11 квітня 2010.